DOSSIER
0949 - 03 Boerentoren Advies Erfgoed

DEELDOSSIER
Bijkomende onderzoeksnota's

DATUM
29/08/2024

OPDRACHTGEVER
General Services Antwerp nv

Bijkomende Onderzoeksnota - Lokettenzaal

PLANMATIGE, ICONOGRAFISCHE EN VOLUMETRISCHE VERGELIJKING VAN DE LOKETTENZAAL DOORHEEN DE GESCHIEDENIS VAN DE BOERENTOREN

fig. 1: De lokettenzaal tijdens de fase jaren 1930 tot 1950. Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

ARCHITECTURE & ENGINEERING
origin

Projectgegevens
De Boerentoren
Schoenmarkt 35
2000 Antwerpen

Bijkomende onderzoeksnota opgemaakt door
ORIGIN Architecture & Engineering
Kartuizersstraat 17 B7, 1000 Brussel
T: +32 2 776 82 00
E: info@origin.eu
Contactpersoon: Dhr. Philippe Lemineur

Opdrachtgever
General Services Antwerp nv
Ketenislaan 1 – Haven 1548
9130 Kallo
T. +32 475 540 504
E. Kurt.Dupon@katoennatie.com
W. www.katoennatie.com
Contactpersoon: Dhr. Kurt Dupon – Director project Boerentoren

Inhoudstafel

I Algemene inleiding 4

1. Context 5

2. Het gebouw 7

II Inleiding tot de onderzoeksnota 9

III De lokettenzaal tussen de jaren 1930 - 1950 10

IV De lokettenzaal tussen de jaren 1950 - 1970 19

V De lokettenzaal na de jaren 1970 26

VI Annex 36

I Algemene inleiding

Deze reeks van vier bijkomende onderzoeksnota's gaat dieper in op bepaalde elementen van de Boerentoren te Antwerpen. Met het oog op een vlotte leesbaarheid, geldt deze inleiding van de algemene context van de Boerentoren voor de vier onderzoeksnota's. Op deze manier kunnen de vier nota's ook als opzichzelfstaande documenten gebruikt worden. Sommige nota's worden voorzien van een bijkomende, meer uitgebreide, inleiding wanneer dit belangrijk is voor de onderzoeksnota in kwestie. Voor een verdere gedetailleerde historische analyse wordt de lezer eveneens doorverwezen naar het beheersplan, dat heden in opmaak is bij Origin Architecture & Engineering.

De lijst van de bijkomende onderzoeksnota's in deze reeks:
- Het dakenlandschap
- De kroon
- De lokettenzaal
- De noodtrappen

Deze nota documenteert de evolutie van de **lokettenzaal** van de Boerentoren. Het gaat dus over de publiek toegankelijke ruimte waar de klanten van de bank zich konden begeven voor alle bank-gerelateerde activiteiten.

Deze evolutie werd geanalyseerd en gedocumenteerd aan de hand van archiefmateriaal (deels afkomstig uit het KBC-archief, het Vlaams Architectuurinstituut, het stadsarchief van Antwerpen en The Phoebus Foundation), literatuur (publicaties en/of artikels, al dan niet van de jaren 1930), en foto's (afkomstig uit meerdere archieven en instituten; deze worden steeds bij het gebruikte beeld vermeld).

1. Context

De Boerentoren werd door de architecten Vanhoenacker, Smolderen en Van Averbeke ontworpen als een multifunctioneel gebouw in opdracht van de ‘Algemeene Bankvereeniging’. Het imposante gebouw diende onderdak te bieden aan het bankgebouw, winkels, kantoorruimte en appartementen. Het gebouwencomplex werd in 1928 ontworpen met een centraal torengebouw van 25 verdiepingen met inplanting op het einde van de zichtas van de Meir, geflankeerd door twee lagere zijvleugels aan de Schoenmarkt en Eiermarkt, en een derde vleugel langs de Beddenstraat, haaks gebouwd op de zijvleugel aan de Schoenmarkt. De vleugel langs de Eiermarkt werd in de jaren 1970 gebouwd toen dit in handen kwam van de Krediet Bank.

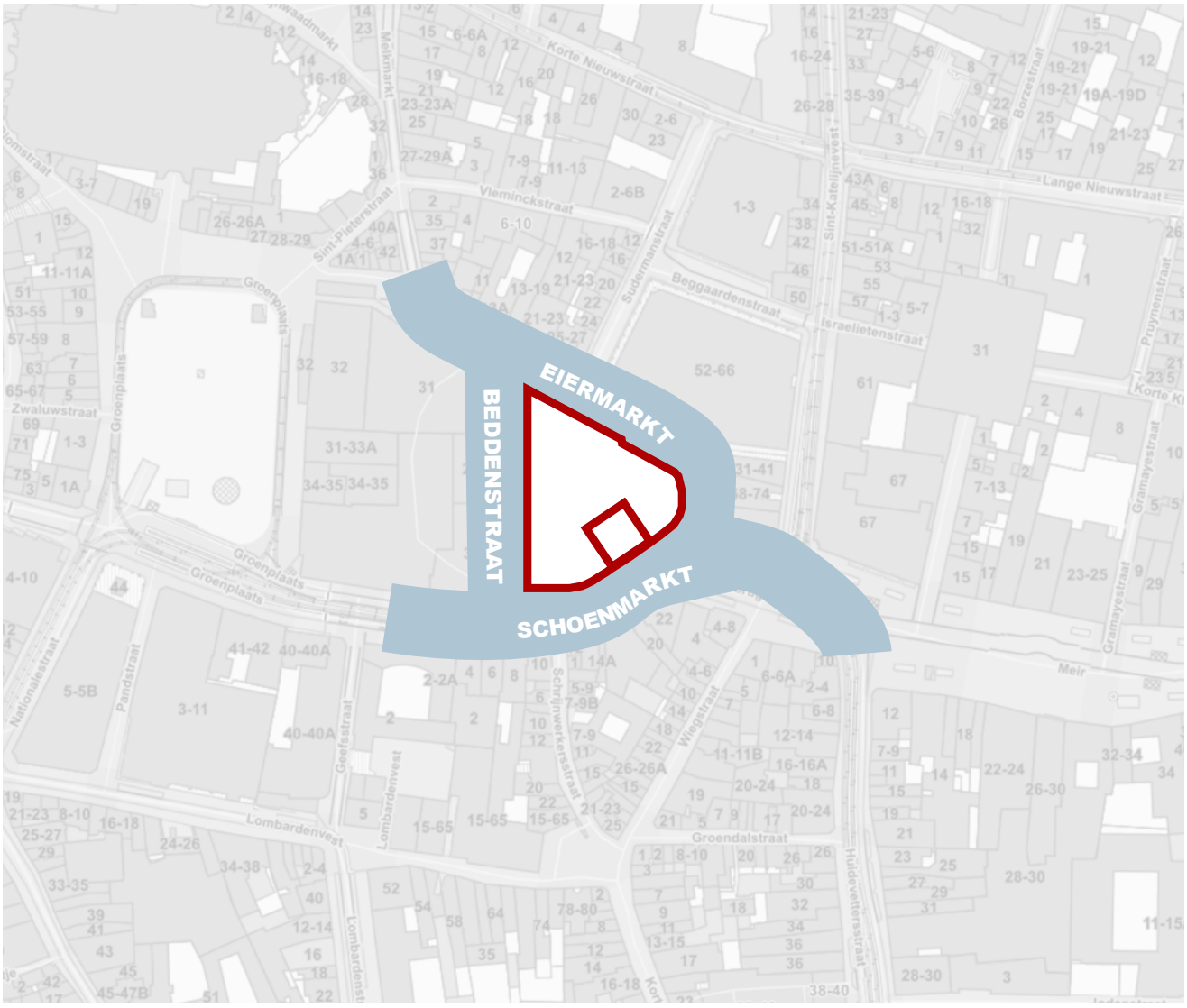
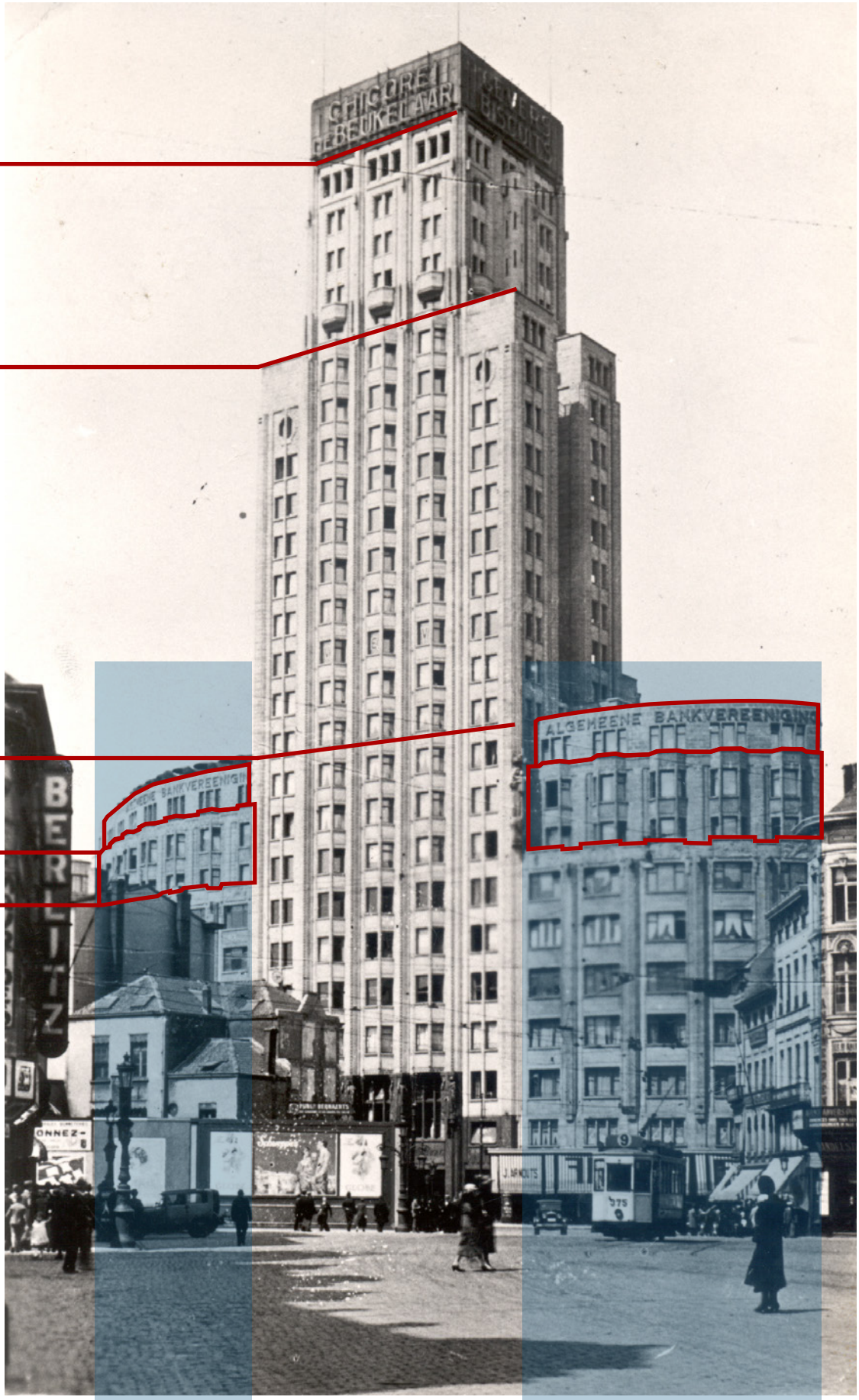

fig. 2: Plan met de situering van de Boerentoren (hedendaagse situatie) in relatie met de omliggende straten. (Basisplan Geopunt aangepast door Origin 2024)

Waterreservoir ▲
Panoramazaal ▼
20ste Verdieping ▲
19de Verdieping ▼
10de Verdieping ▲
9de Verdieping ▼
Tweede setback
Eerste setback
+ 9
+ 8
+ 7
+ 6
+ 5
+ 4
+ 3
+ 2
+ 1
+ 0
Linker plint
Rechter plint

2. Het gebouw

Het centrale torengebouw heeft een rechthoekige plattegrond, en wordt tot op de 19de verdieping geflankeerd door vier hoekvolumes. De twee zijvleugels van de toren hebben elk tien verdiepingen, waarvan de hoogste drie verdiepingen terugliggend zijn ('setbacks') ten opzichte van de rooilijn. Op die manier werden de hoogtelijnen van de omliggende bebouwing geïntegreerd in de laagbouw als aanzet voor het torenvolume, die zelf werd opgevat als een solide massa met getrapte opbouw.[1] Aan de achterzijde van de toren, temidden deze bouwvolumes, was een hal met dubbele hoogte op de gelijkvloerse verdieping voorzien waar de administratieve en publieke functies van de Kredietbank werden georganiseerd. De lokettenzaal werd van natuurlijk daglicht voorzien door een imponerend glazen daklicht. In de volumes rondom deze hal werden appartementen (tot op de 24ste verdieping!) en kantoren ingericht, met een brasserie voorzien in de kelder, een theesalon op de eerste verdieping, en een restaurant ("panoramazaal") op de 10de en de 24ste verdieping.[2] Bovenop het geheel werd een waterreservoir gebouwd met als doel om de toren van water te voorzien in het geval van brand. Volgens een editie van het tijdschrift 'Wereld Revue' uit 1933 diende dit volume water ook om genoeg waterdruk te voorzien voor de hoogst gelegen appartementen.[3] Deze technische verdieping werd afgewerkt met een geknikte koperen bekleding.

Eind jaren 1960 was een vernieuwing van de Boerentoren wenselijk geworden. De uitbreiding van de kantooroppervlakte betekende het verdwijnen van de woonfunctie en de beslissing werd gemaakt om het hele bouwblok te transformeren. Léon Stynen en Paul De Meyer ontwierpen aanvankelijk een volledig nieuwe modernistische toren maar er werd later teruggekomen op dit ontwerp. Dit om de kosten te drukken maar ook om het gebouw te kunnen blijven gebruiken tijdens de gefaseerde werken.[4] Zowel de structuur als de gevels van het oorspronkelijke gebouw bleven grotendeels bewaard. Uiteindelijk waren het vooral de nieuwe modernistische vleugel aan de kant van de Eiermarkt, de aanpassingen aan de kroon en de andere verbouwingen aan de plint die het gebouw zouden transformeren naar zijn hedendaagse toestand. Hoe het gebouw evolueerde doorheen de kleine laatste honderd jaar is het thema van deze reeks van bijkomende onderzoeksnota's.

〈 *fig. 3: Historische verdeling van de boerentoren. Bron: ©Phoebus Foundation. (Aangepast Origin 2023)*

fig. 4: De inkomdeur van de KBC bank gevestigd in de Boerentoren (situatie jaren 1930). Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

II Inleiding tot de onderzoeksnota

Deze historische nota heeft als doel om de lokettenzaal van de Antwerpse Boerentoren in haar verschillende bouwfasen toe te lichten. Deze pronkzaal speelde een kenmerkende rol tijdens de hele geschiedenis van de Boerentoren en kende enkele belangrijke evoluties doorheen de tijd. Dit document legt de evolutie vast van deze lokettenzaal via een visuele aanpak. Zowel historische foto's, plannen, sneden en schematische 3D weergaven worden gebruikt om het verhaal duidelijk te maken. De historische plannen zijn bewerkt om hun leesbaarheid te verbeteren en een uniforme weergave te bekomen. Dit maakt eventuele vergelijkingen des te makkelijker.

Er kunnen drie belangrijke fases worden onderscheiden: De oorspronkelijke vormgeving van de lokettenzaal (1930-1950), de aanpassingen die zijn doorgevoerd in de jaren 1950 en tot slot de lokettenzaal na de verbouwingen door Léon Stynen en Paul De Meyer in de jaren 1970. In deze laatste fase werd de oorspronkelijke lokettenzaal op het gelijkvloers gesloopt en werd een nieuwe lokettenzaal ingericht op de eerste verdieping. Deze nieuwe zaal wordt gekenmerkt door zijn betonnen plafond. De latere aanpassingen (van de jaren 1980 tot heden) hadden weinig volumetrische impact en betekenden globaal gezien alleen nieuwe afwerkingen en praktische schikking van de ruimte. Deze worden dan ook niet behandeld in deze nota.

III De lokettenzaal tussen de jaren 1930 - 1950

Het originele ontwerp van de lokettenzaal door Jan Vanhoenacker, Jos Smolderen en Emiel Van Averbeke was gesitueerd op het gelijkvloers, met een gaanderij op de eerste verdieping. De loketten van de bank bevonden zich op de begane grond. De omliggende ruimten op het gelijkvloers, die grensden aan de Schoenmarkt, gaven plaats aan winkels. Het geheel was in een Art-Deco stijl uitgewerkt en maakte veel gebruik van marmer en glas.

Vanaf de lokettenzaal was er een trap aanwezig die toegang gaf tot de kluizenzaal, gesitueerd in de kelder. De afbeeldingen (figuur 7 & 8) van deze trap tonen dat deze rijkelijk was afgewerkt met een marmeren bekleding van alle oppervlakken. Achter de loketten liep een personeelstrap tot de eerste verdieping waar de gaanderij de circulatie naar de verschillende bureaus verzekerde.

De lokettenzaal werd gekenmerkt door zijn imposante glazen koepel die de open ruimte in het daglicht liet baden. Deze koepel was opgebouwd uit een dubbele schil. De bovenste zorgde voor de wind en waterdichtheid van het dak en hieronder werd een fijn gedetailleerde koepel aangebracht. De koepel had een licht getrapte uitwerking naar binnen toe, wat voor een relatief horizontale en geometrische uitstraling zorgde. Op de afbeeldingen is de bovenste koepel en zijn structuur niet zichtbaar doorheen de beglazing van de onderste koepel. Dit duidt er vermoedelijk op dat de beglazing bestond uit structuurbeglazing, zoals kathedraalglas. In dit glas zijn twee tinten te onderscheiden, die de geometrische vormgeving verder versterken.

fig. 5: Inkomhal en deur tijdens de fase jaren 1930 - 1950. Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

fig. 6: Hal van de zij-inkom. Bron: Phoebus Foundation.

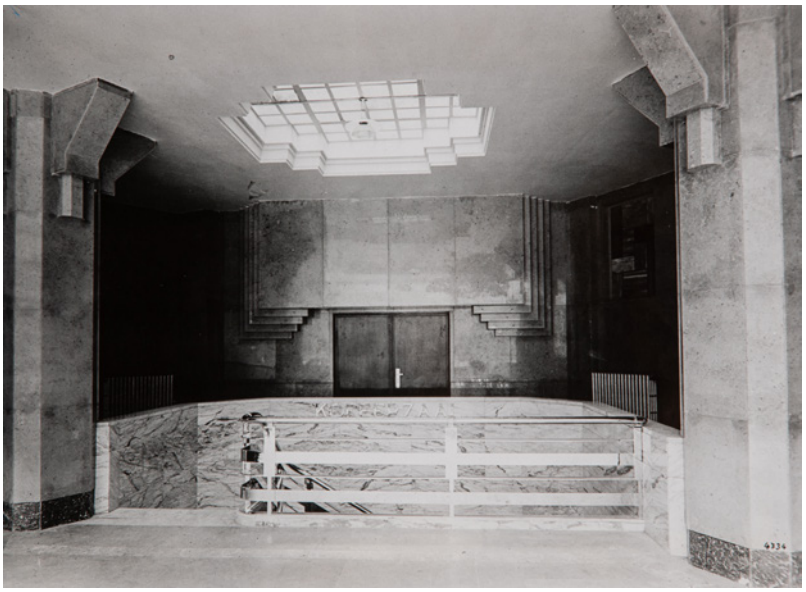

fig. 7: Trap die van de gelijkvloerse verdieping tot de kluizen leidde. Bron: Phoebus Foundation.

fig. 8: Trap die van de gelijkvloerse verdieping tot de kluizen leidde Bron: Phoebus Foundation.

Plan van de gelijkvloerse verdieping (situatie jaren 1930).

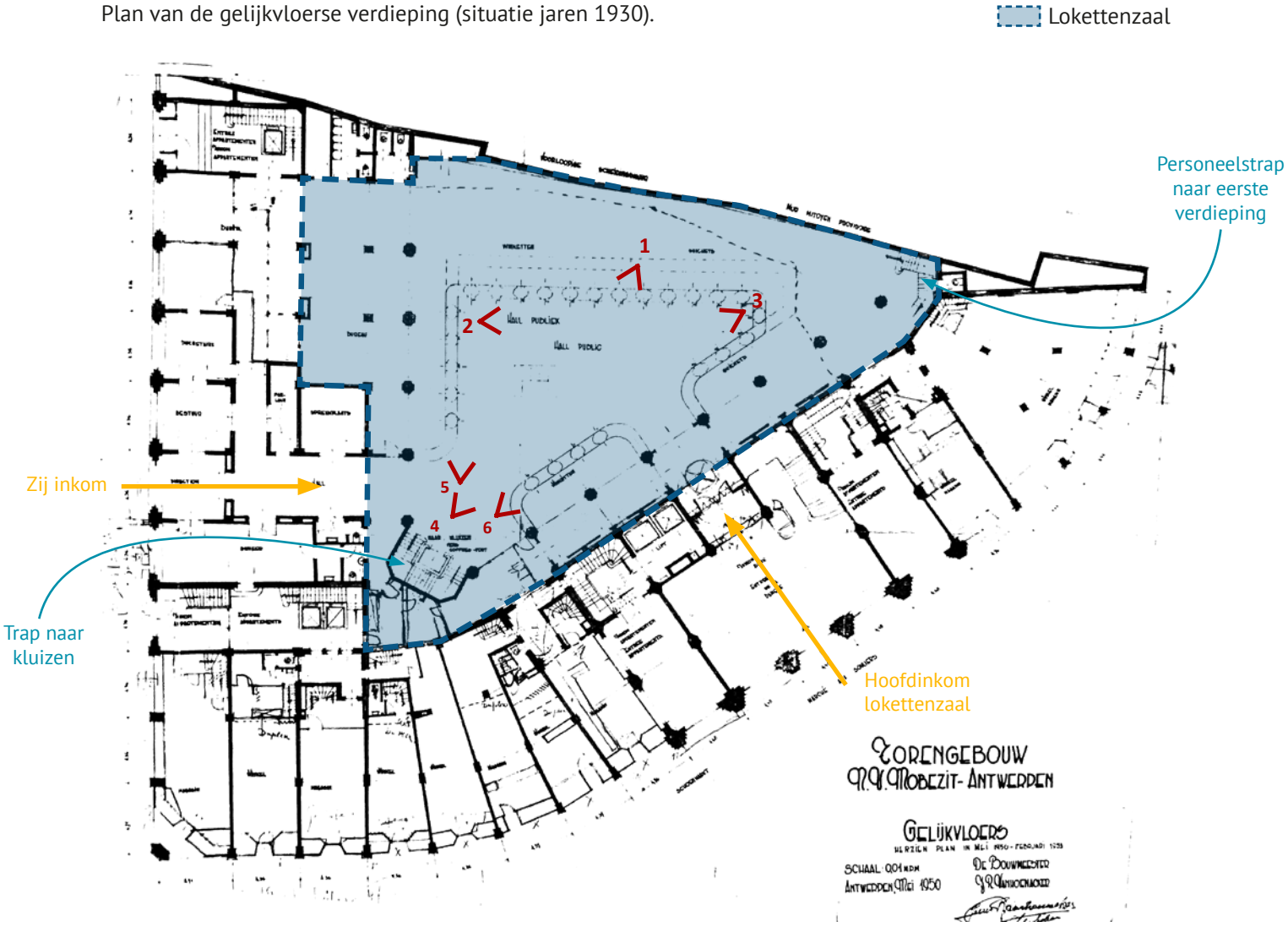

fig. 9: Plan van de gelijkvloerse verdieping. Hier wordt een plan van de jaren 1950 gebruikt om een duidelijke basis te kunnen weergeven, vermoedelijk een ontwerpplan dat zich baseerde op originele plannen van de jaren 1930. Bewerkt voor leesbaarheid. Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

Aan de hand van historisch fotomateriaal merken we op dat de vloer van de originele lokettenzaal gedecoreerd werd in verschillende soorten (marmeren) afwerking. Vermoedelijk werd het patroon van de glazen koepel weerspiegelt in het vloerpatroon van de lokettenzaal. Verschillende tinten natuursteen werden gebruikt zodat het patroon verder versterkt werd. Wat de originele tinten van de vloerafwerking waren, is vandaag de dag ongekend. Deze vloer bleef behouden tot de werken van de jaren 1970.

1 *fig. 10: Bron: Phoebus Foundation.*

2 *fig. 13: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.*

3 *fig. 11: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.*

4 *fig. 14: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.*

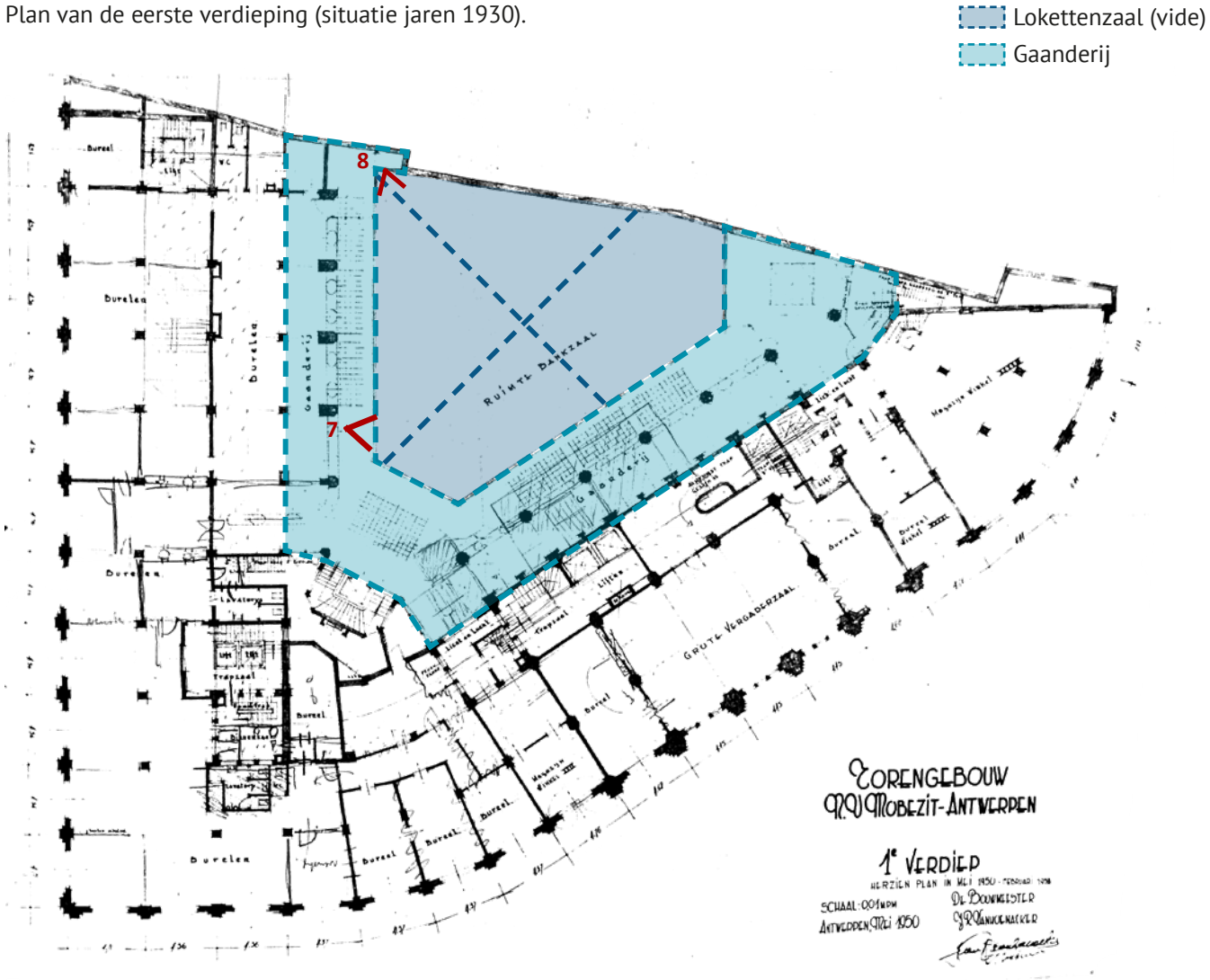

5 *fig. 12: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.*

6 *fig. 15: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.*

Plan van de eerste verdieping (situatie jaren 1930).

Lokettenzaal (vide)
Gaanderij
8
7
Ruimte Dakzaal
Gaanderij
Grote Vergaderzaal
Kantoren
Burelen
Trapzaal
Lift
Toilet
Kantoor
Hoorzitting
Kantoor
Kantoor
Kantoor

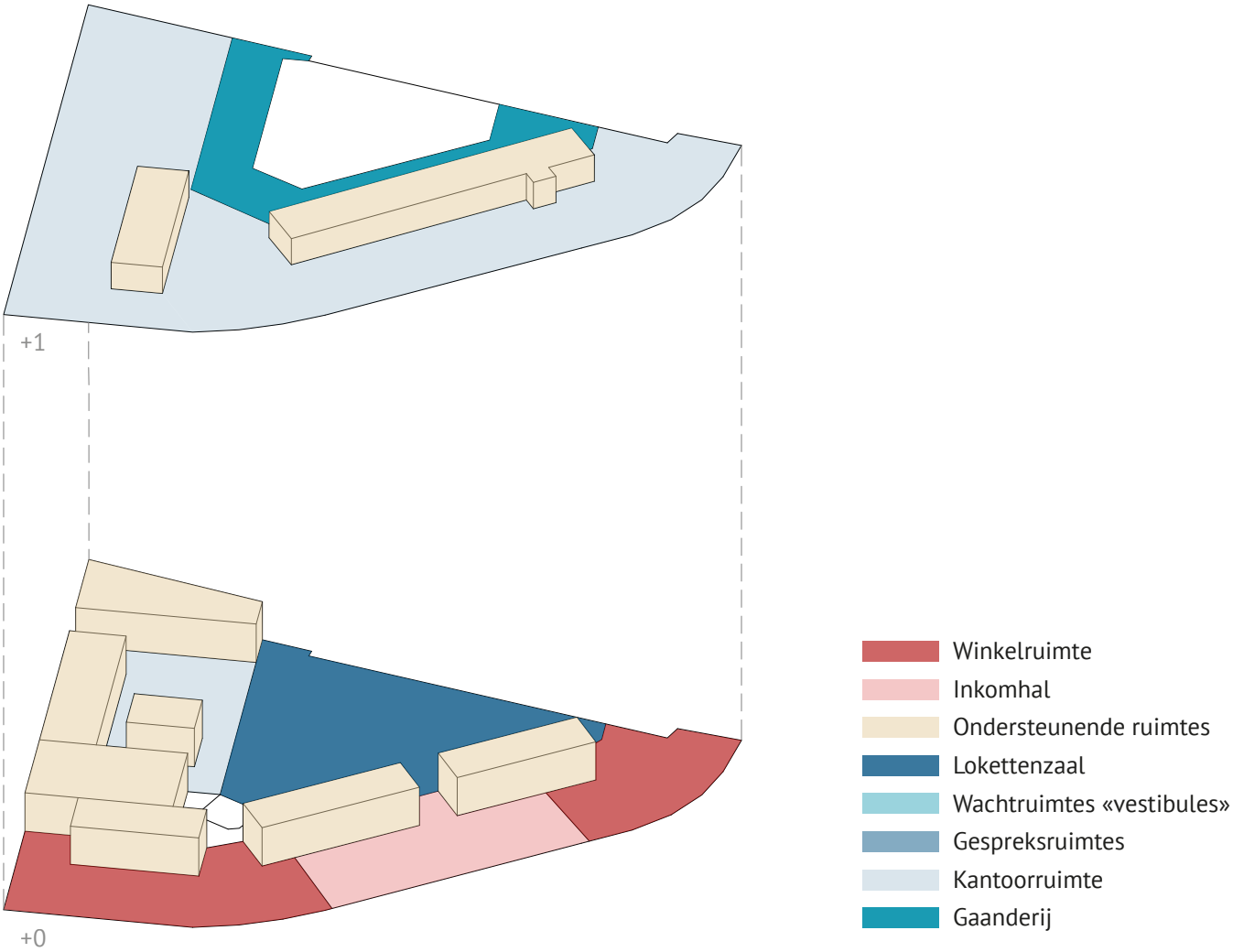

7 *fig. 17: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.*

8 *fig. 18: Phoebus Foundation - Fonds Bron: KBC Archief.*

Schematische en vereenvoudigde voorstelling van de functies tijdens de fase jaren 1930 - 1950.

Snede (situatie van de jaren 1930 tot de jaren 1970)

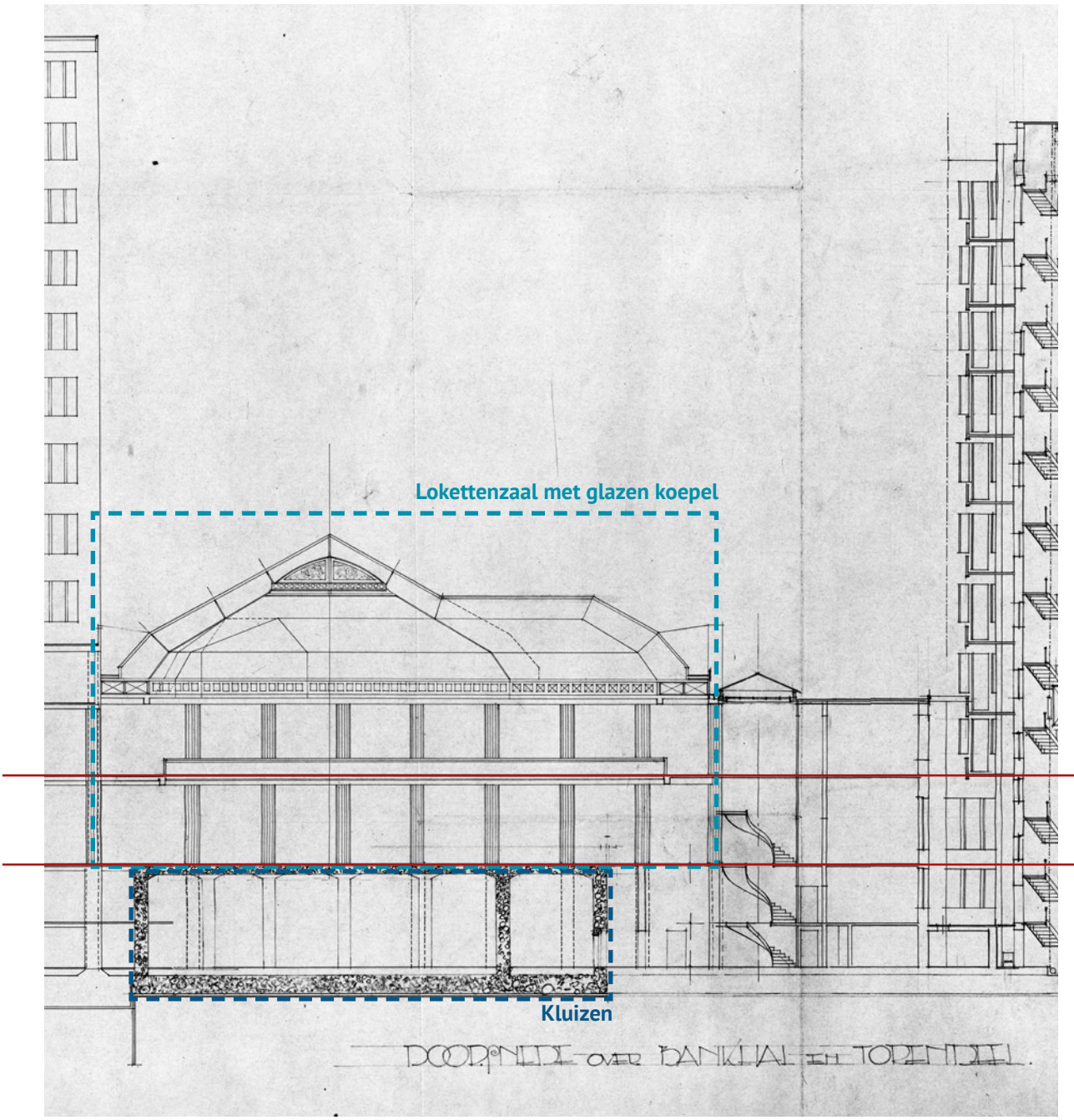

fig. 19: Detail van een snede van de Boerentoren in ontwerpfase. Bewerkt voor leesbaarheid. Bron: VAI.

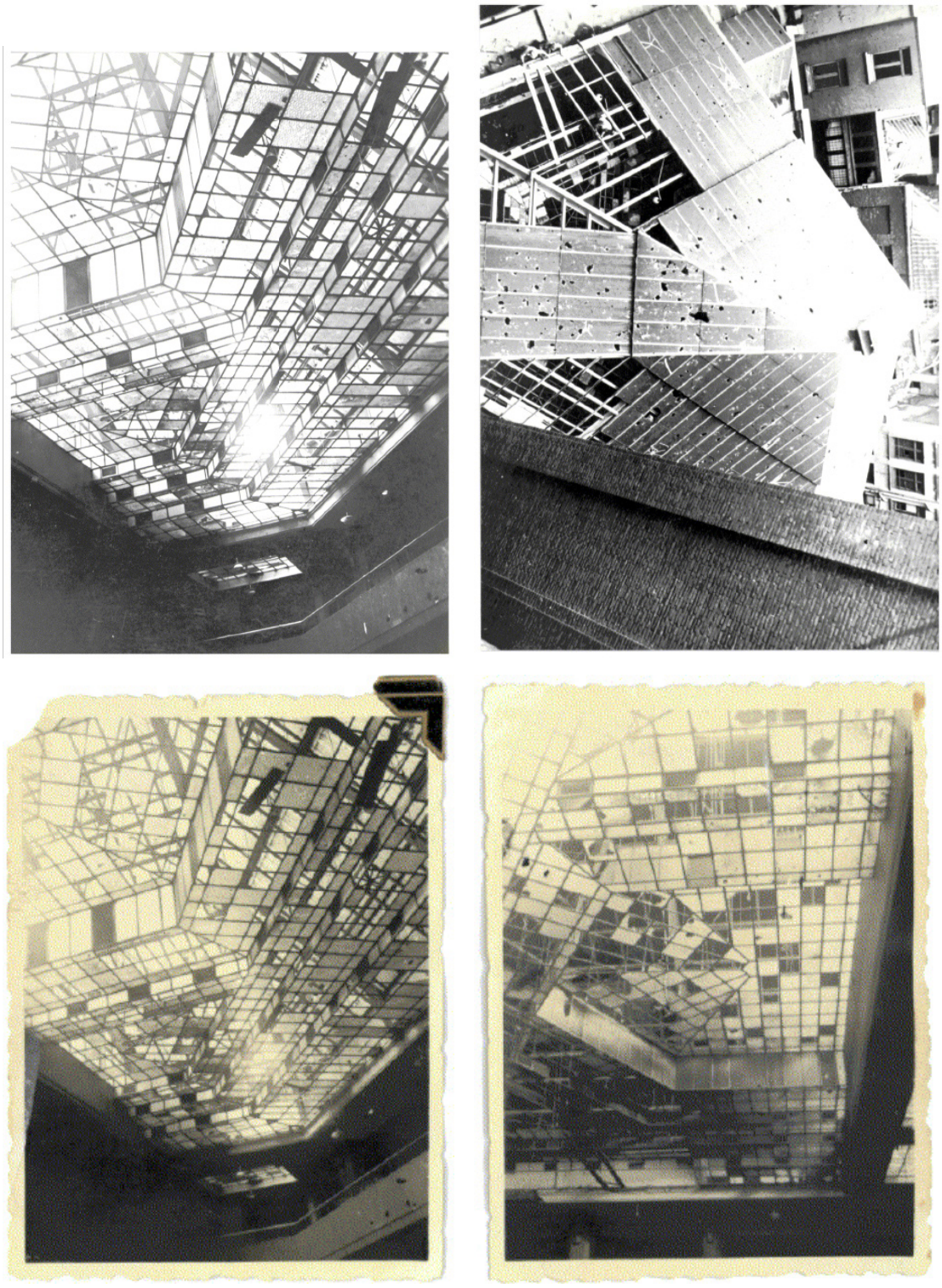

fig. 20: Voorbeelden van oorlogsschade (hier aan de koepel boven de lokettenzaal). Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

IV De lokettenzaal tussen de jaren 1950 - 1970

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het gebouw zwaar gebombardeerd. Ook de lokettenzaal en de koepel waren hierdoor sterk beschadigd. De koepel werd in ere hersteld na de Tweede Wereldoorlog en rond het jaar 1950 kreeg de lokettenzaal een volledige renovatie. Of het glas van de koepel naar oorspronkelijk model werd gerestaureerd of het aangepast werd is moeilijk af te leiden van historische fotomateriaal. De indeling en volumetrie van de lokettenzaal en bijhorende gaanderij werden hierbij niet aangepast. Wel merken we op dat de balies uitgerust werden van scheidingsschermen tussen elk loket. Ook de verlichting werd aangepast naar TL-verlichting. In het midden van de lokettenzaal werd ook een meubel toegevoegd (deels bureau, deels plantenbakken).

Op programmatorisch vlak werd wel een aanpassing doorgevoerd waarin ook de gaanderij op de eerste verdieping nu uitgerust werd met loketten. Dit zorgde dus voor een bouwniveau dat (deels) bestemd werd voor klanten. Hiervoor werd dan ook de monumentale trap doorgetrokken tot de eerste verdieping (figuur 21). Ook zien we dat een lift geplaatst werd in de oorspronkelijke centrale opening van de trap zoals te zien op de afbeelding hieronder.

fig. 21: De monumentale marmeren trap met nieuwe lift in de centrale opening. Foto uit de jaren 1950. Bron: Phoebus Foundation.

Gelijkvloers (eerste bouwlaag van de lokettenzaal in de situatie jaren 1950).

Lokettenzaal

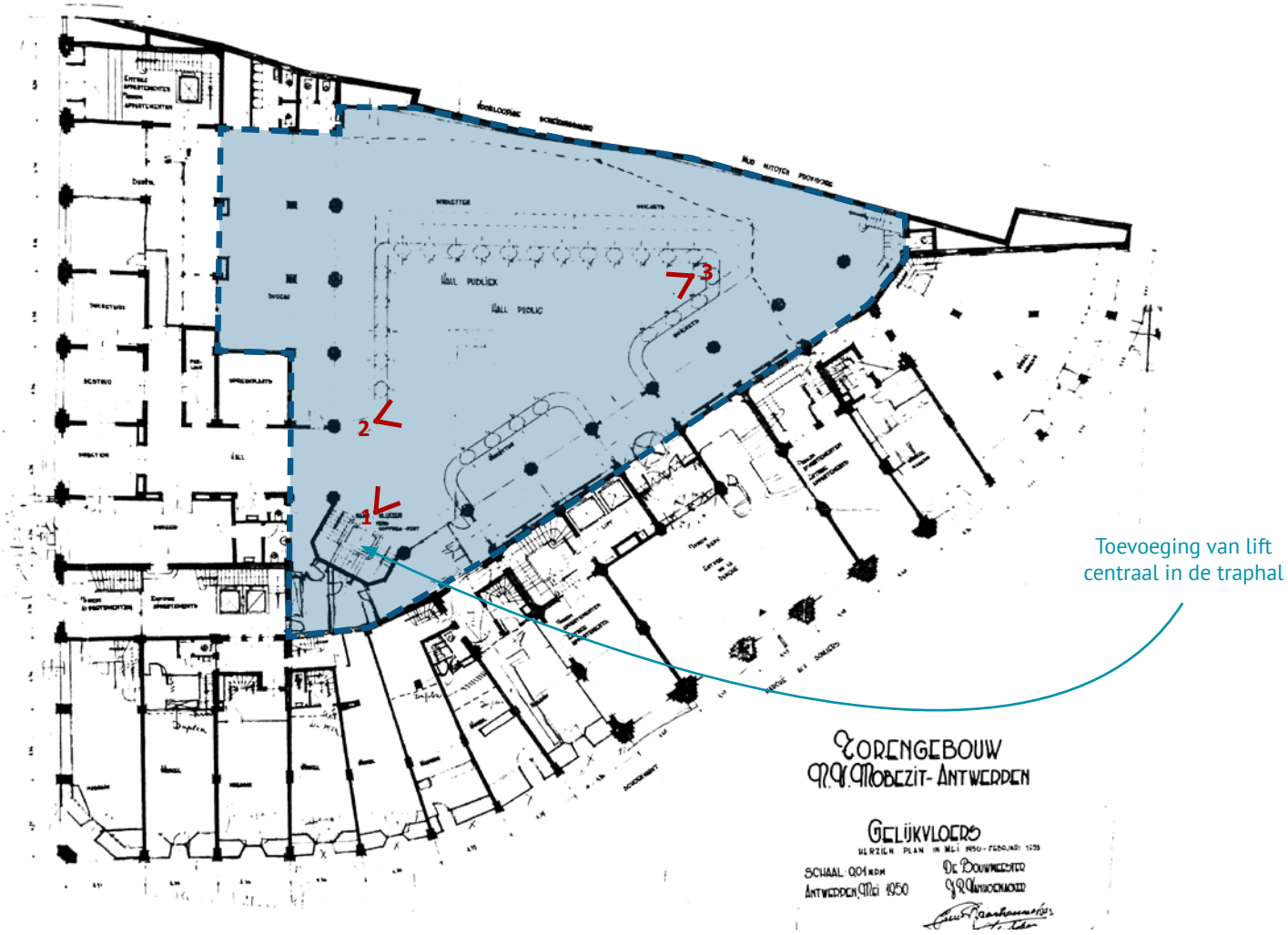

fig. 22: Plan van de gelijkvloerse verdieping. Bewerkt voor leesbaarheid. Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

1 *fig. 23: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.*

2 *fig. 24: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.*

3 *fig. 25: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.*

Eerste verdieping (tweede bouwlaag van de lokettenzaal in de situatie jaren 1950).

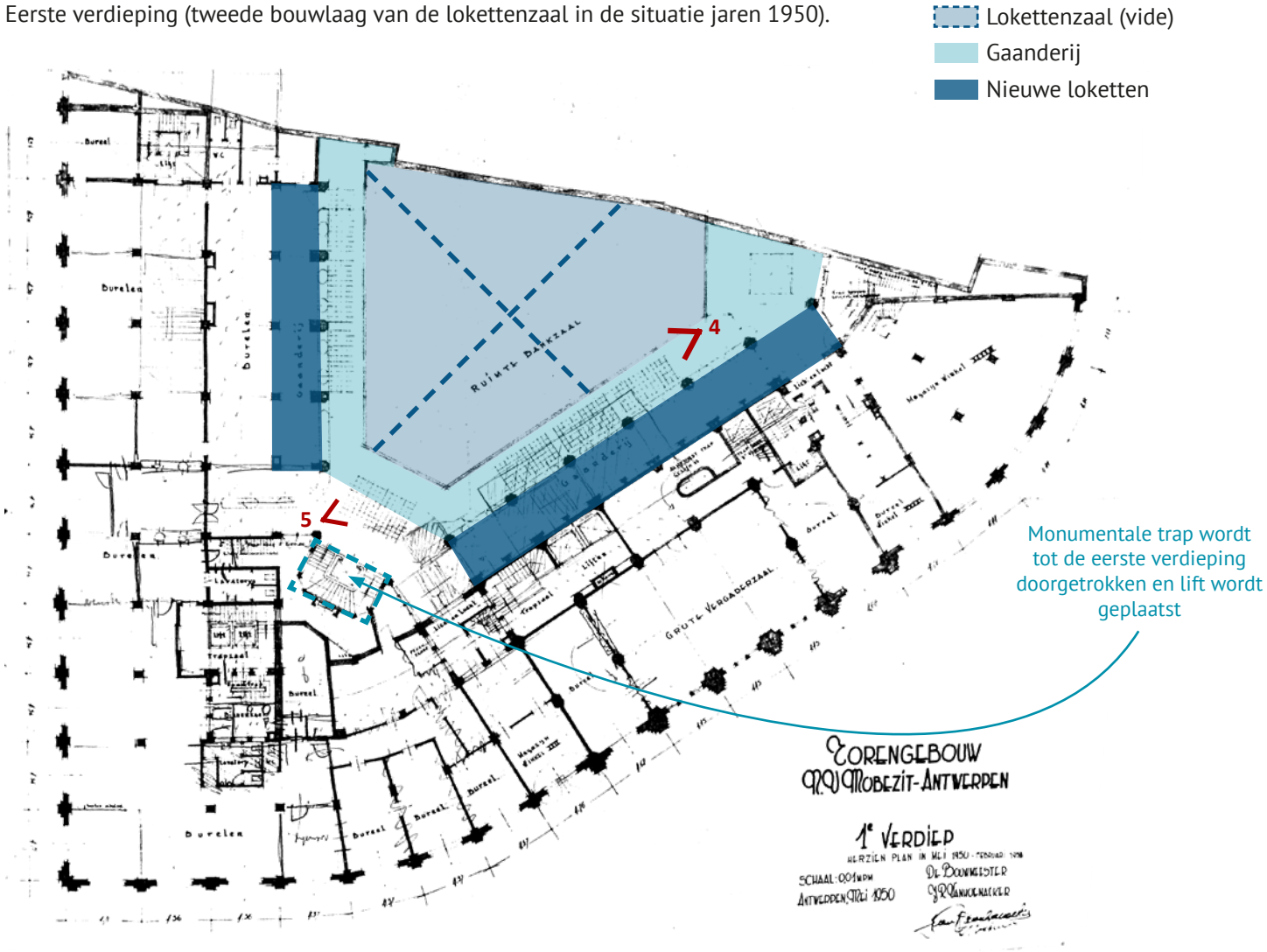
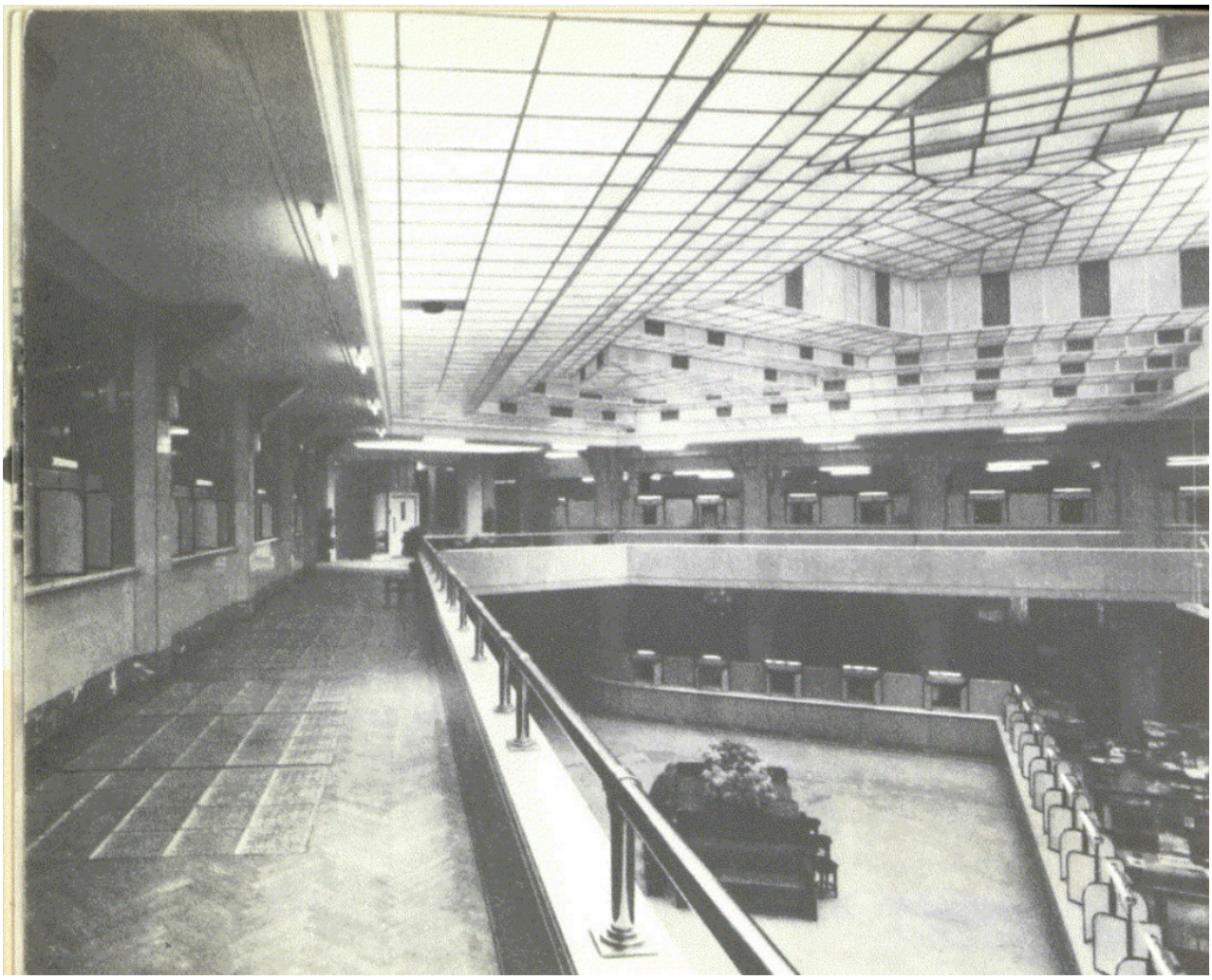

fig. 26: Plan van de eerste verdieping. Bewerkt voor leesbaarheid. Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

4 *fig. 27: Gaanderij met loketten na de vernieuwingen van de jaren 1950. We zien zowel een houten parketvloer met visgraadpatroon als glasdallen om licht te trekken tot in de loketten hieronder. Bron: Phoebus Foundation.*

5 *fig. 28: De nieuwe lokettenzalen in gebruik. Bron: Phoebus Foundation.*

Bijkomende foto's situatie jaren 1950.

fig. 29: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

fig. 30: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

fig. 31: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

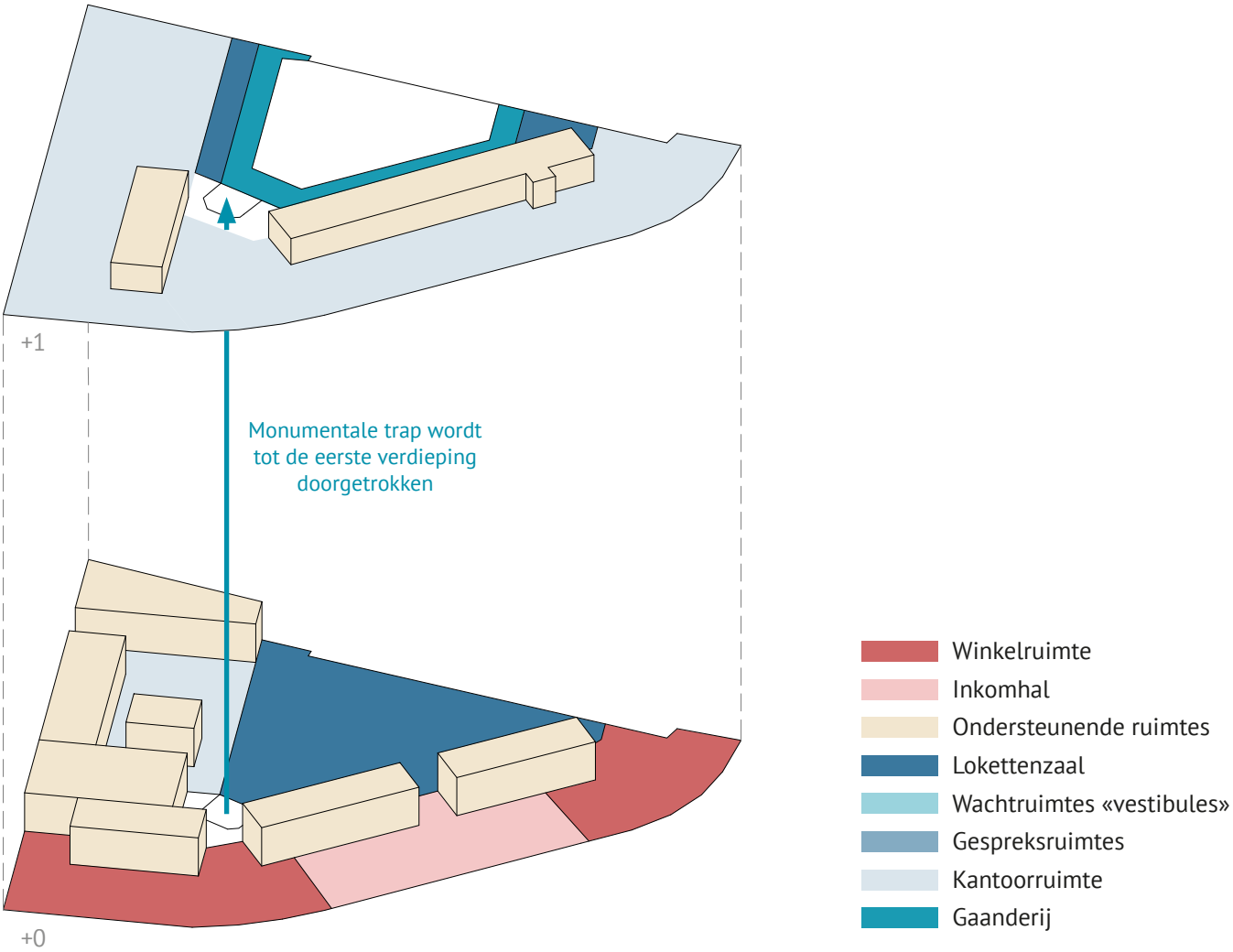

fig. 32: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

fig. 33: Lokettenzaal in 1968, net voor de verbouwingen van de jaren 1970 Bron: Phoebus Foundation.

Schematische en vereenvoudigde voorstelling van de functies tijdens de fase jaren 1930 - 1970.

V De lokettenzaal na de jaren 1970

In de eerste helft van de jaren 1970 werd de Boerentoren grondig verbouwd door architecten Léon Stynen en Paul De Meyer. Het exterieur werd een samensmelting van het bestaande art deco gebouw en een naoorlogs-modernistische toevoeging die zich vooral uitte in de nieuwe vleugel langs de Eiermarkt en in de nieuwe kroon bovenop de toren. Het interieur kreeg in deze fase echter de meest ingrijpende aanpassingen waarbij (uitgezonderd enkele elementen) alle originele interieurs werden gesloopt. De lokettenzaal behield een dubbel hoog karakter maar werd één verdieping hoger geplaatst. Dit wil zeggen dat men de gelijkvloerse verdieping vrijhield voor economische activiteiten, dit om "het commerciële vuur van Antwerpen aan te wakkeren"[5]. De lokettenzaal was toegankelijk vanuit de Eiermarkt via een trap die aan weerszijden geflankeerd werd door een roltrap. De nieuwe lokettenzaal werd eveneens met een gaanderij voorzien, vergelijkbaar met het originele ontwerp. Boven deze nieuwe lokettenzaal werden meerdere bouwlagen toegevoegd, waardoor een glazen koepel niet meer aan de orde was. Het plafond kreeg echter een uniek karakter door het imposant “Stynen-plafond” dat een geometrisch grid van betonnen balken creëerde. Dit grid was eveneens de draagstructuur voor de verdiepingen boven de lokettenzaal.

fig. 34: de hedendaagse restanten van de trap tussen het gelijkvloers en de lokettenzaal. Bron: Origin 2023.

fig. 35: Toegang tot de lokettenzaal via een combinatie roltrappen-trap. 1977. Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

Gelijkvloerse verdieping

Winkelruimte
Garage

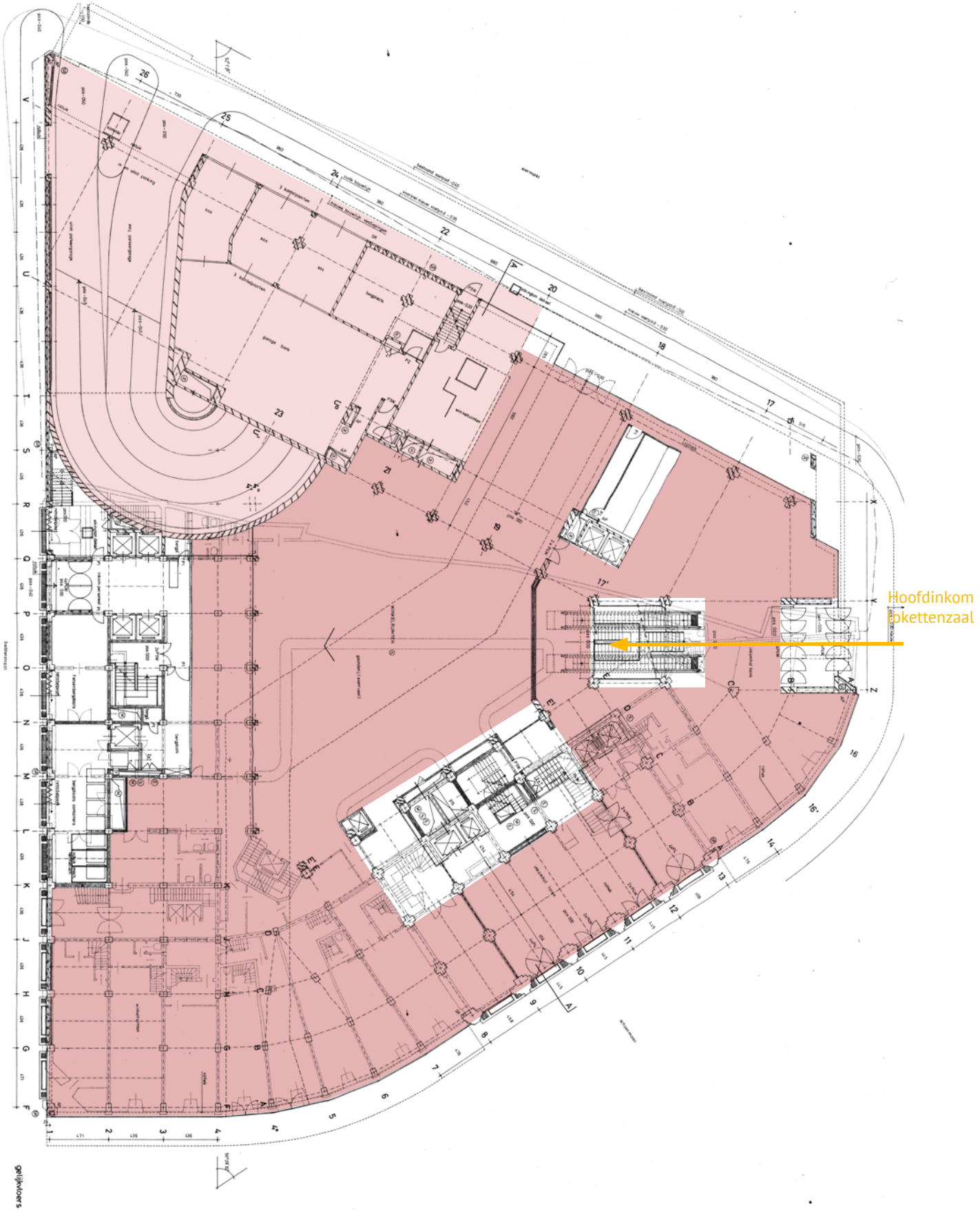

fig. 36: Ontwerpplan van de gelijkvloerse verdieping uit de fase jaren 1970. Bron: VAI - Archief Léon Stynen.

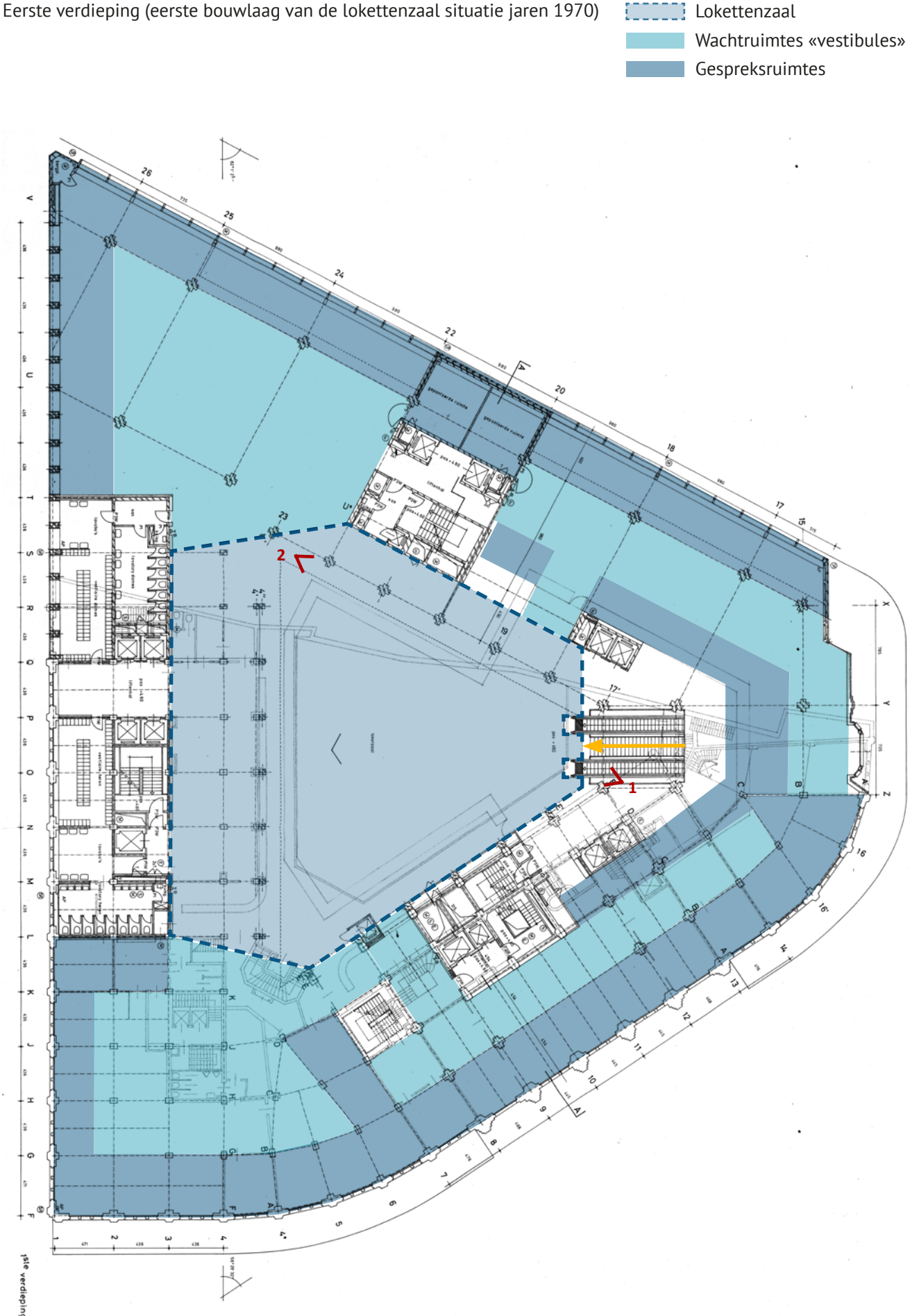

fig. 37: Dit grondplan van de eerste verdieping dateert uit 1971 en was deel van de bouwaanvraag. Op het plan waren nog geen gespreksruimtes of wachtruimtes getekend maar deze kunnen we afleiden uit het plan op figuur 50 daterend van 2002 (zie annex). Bron: VAI - Archief Léon Stynen.

1 *fig. 38: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.*

2 *fig. 39: Phoebus Foundation - Fonds Bron: KBC Archief.*

Tweede verdieping (tweede bouwlaag van de lokettenzaal situatie jaren 1970)

Kantoorruimte

Gaanderij

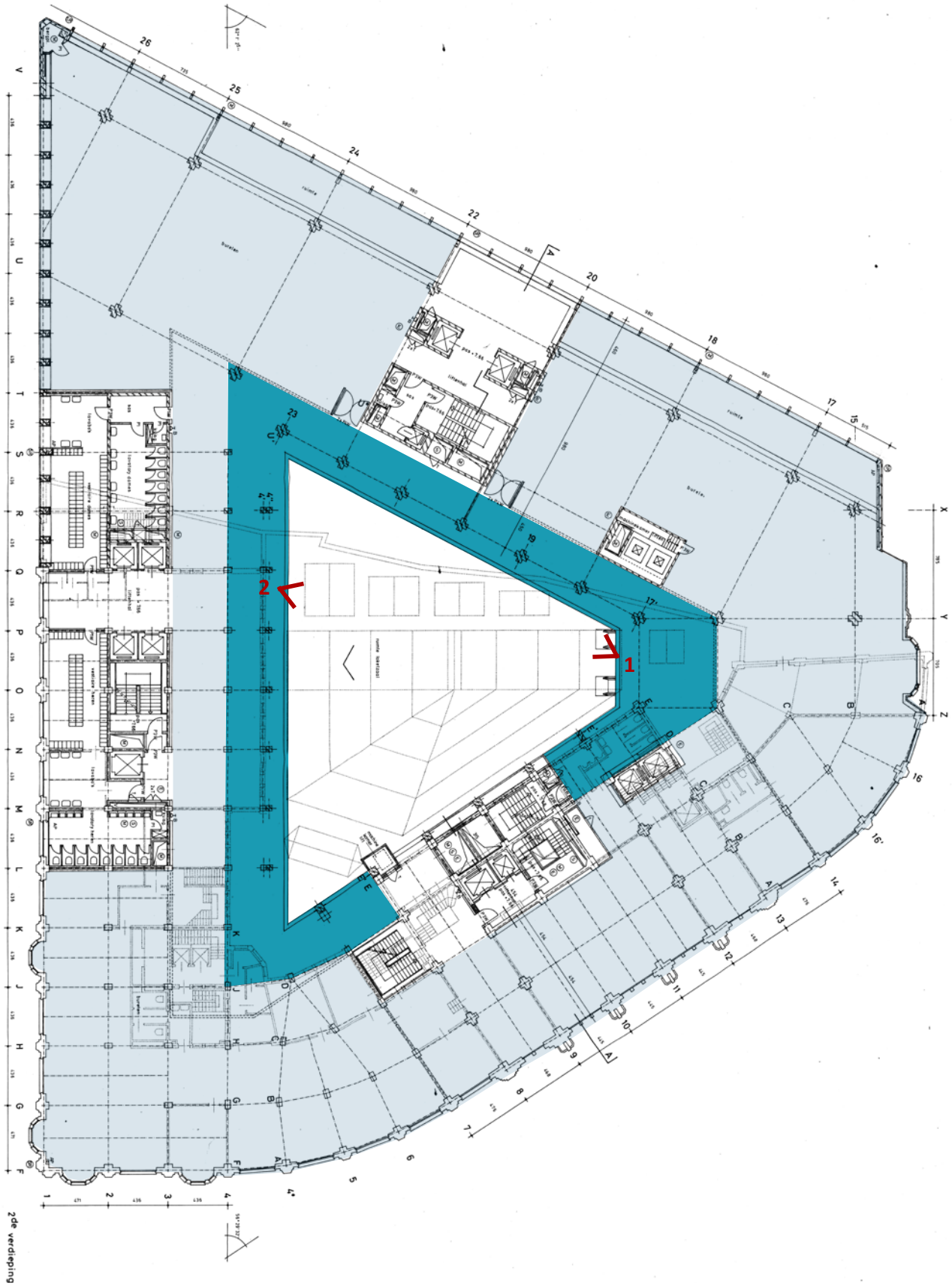

fig. 40: Ontwerpplan van de tweede verdieping uit de fase jaren 1970. Bron: VAI - Archief Léon Stynen.

1 *fig. 41: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.*

2 *fig. 42: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.*

Bijkomende foto's situatie jaren 1970

fig. 43: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

fig. 44: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

fig. 45: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

fig. 46: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

fig. 47: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

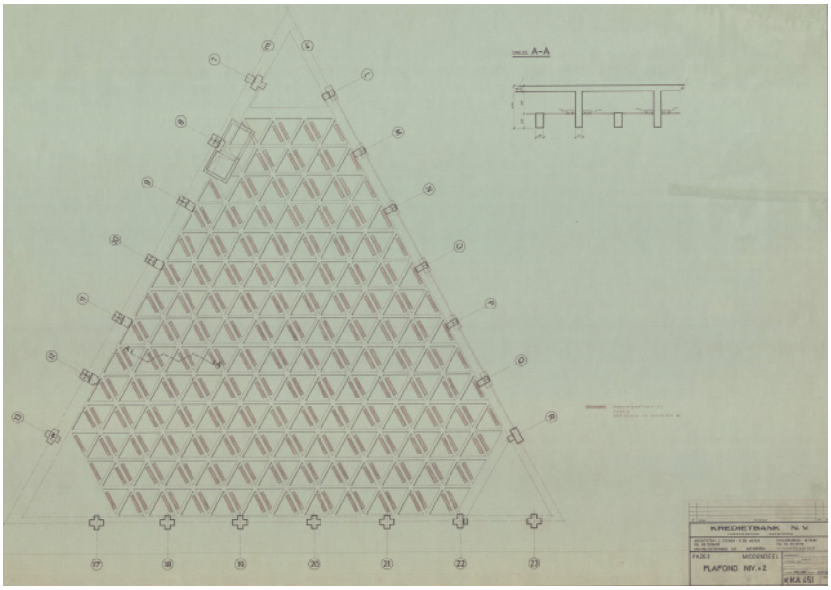

fig. 48: Plan genaamd "NIV.+2" door Stynen en De Meyer uit 1974. Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

Snede (situatie jaren 1970)

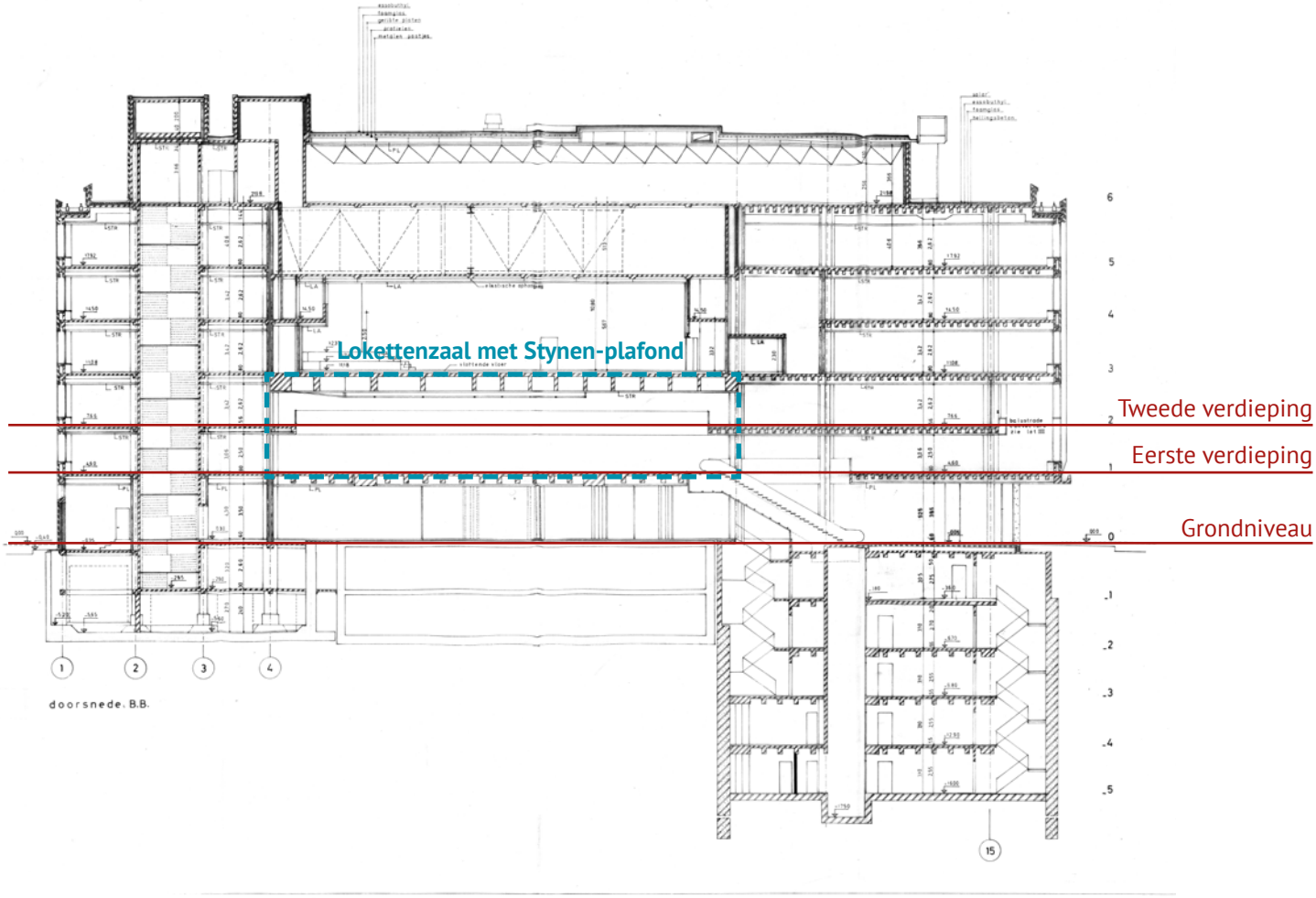
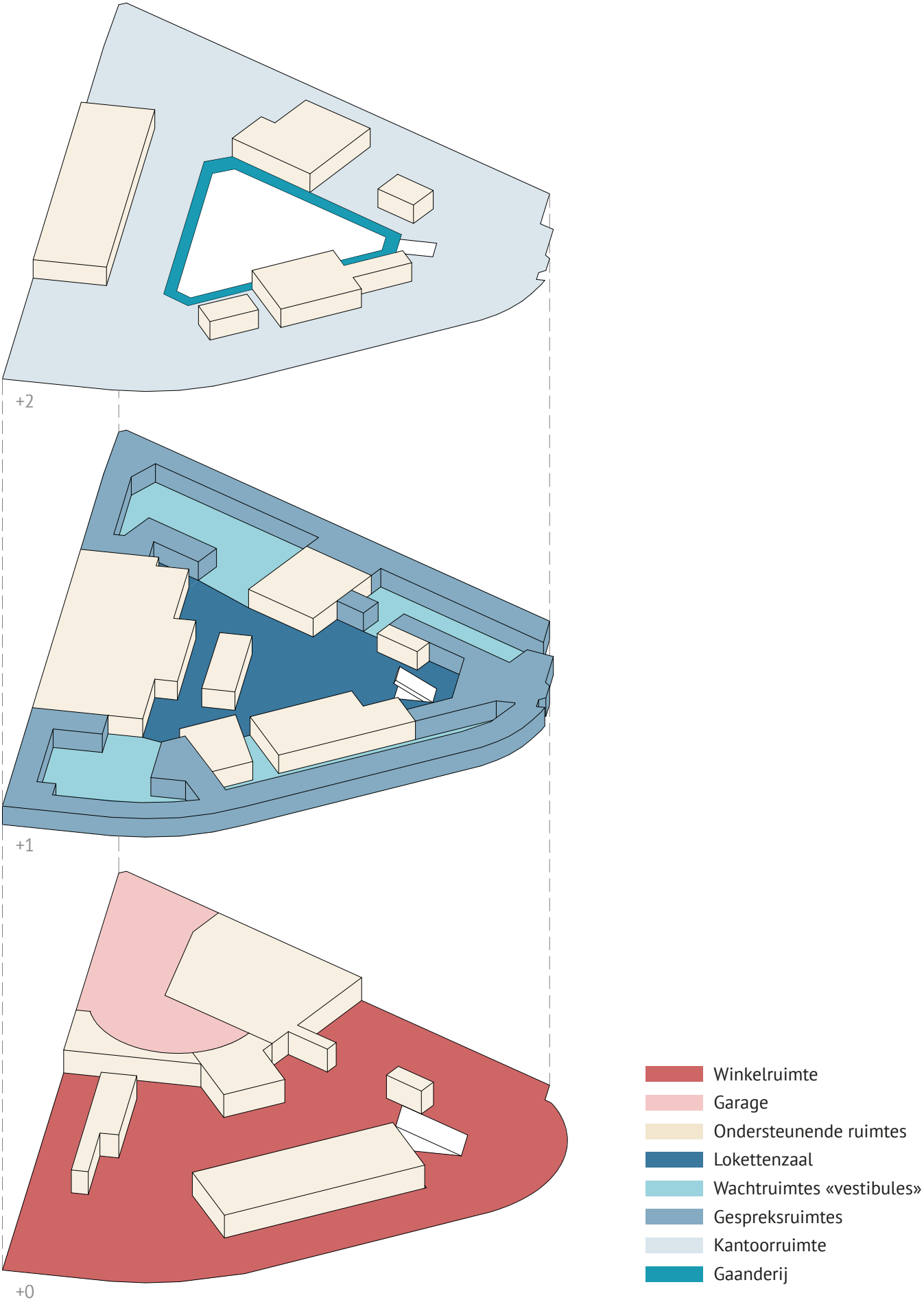

fig. 49: Snede van de Boerentoren voor de verbouwingen van de jaren 1970. Bewerkt voor leesbaarheid. Bron: VAI - Archief Léon Stynen.

Schematische en vereenvoudigde voorstelling van de functies vanaf de verbouwingen van de jaren 1970.

VI Annex

fig. 50: Bron: Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

Eindnoten

I Algemene inleiding

1. Agentschap Onroerend Erfgoed. 2023. Boerentoren. Inventaris Onroerend Erfgoed, https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3959, geraadpleegd op 11/09/2023.
2. Peirani, Paul. 1932. “Un gratte-ciel à Anvers”, in: Technique des Travaux, jg. 8, n°5, p. 275.
3. GAB (pennaam). 1933, 16 maart. « Brand op den Boerentoren”, in: Wereldrevue, pp. 23-24 en 30.
4. KBC Archief, Archief Luc Wauters. Interne communicatie uit de jaren 1960 tot en met 1970. Torengebouw uit dossier Luc Wauters. p. 309 tot en met p. 320.

V De Lokettenzaal na de jaren 1970

5 Bron: KBC-archief, map 7 Archief KB Vestingen - Antwerpen Torengebouw, Map "Verbouwing 1969-1976". Public Relations Kredietbank. 1975, 26 mei. ***Le kredietbank, au coeur même d'Anvers***. Voorbereiding persbericht, p. 2.